
Leviathan Ne Kadar Gereklidir?

Anthony de Jasay

Deniz Altınbaş

*İnsan özgür doğar, ama her yerde zincirlidir.
Bu değişiklik nasıl meydana geldi? Bilemiyorum.*¹

Giriş

Macaristan doğumlu de Jasay, Macaristan, Avustralya ve İngiltere’de eğitim görmüş, daha sonra Fransa’ya yerleşmiştir. Aslında bir işadamı olmasına rağmen, emekli olduktan sonra siyaset felsefesi ile ilgilenmeye başlamış ve bu alanda yayınlar yapmıştır. İngilizce olarak yayınlanan eserlerini, *The State (Devlet, 1985)*, *Social Contract, Free Ride (Toplum Sözleşmesi, Serbest Dolaşım, 1989)* *Choice, Contract and Consent (Tercih, Sözleşme, Rıza, 1991, Türkçesi: 2000)*, *Against Politics (Siyasete Karşı, 1997)* ve *Justice and Its Surroundings*’dir (*Adalet ve Çevresindekiler, 2002*). De Jasay’in çeşitli dergilerde yayınlanmış makaleleri de bulunmaktadır.

Klâsik liberalizmin savunucularından olan de Jasay, eserlerinde diğer liberal görüşleri eleştirir. Hobbes’dan Locke’a, Popper’dan Hayek’e, Buchanan’dan Nozick’e bu alandaki düşünürlerin teorilerini gözden geçirir ve eksik noktaları bulup çıkarır. Eleştiri konusunda başarılı olduğu görülen yazarın “neden”, “peki ya...” şeklinde başlayan soru cümleleri ile gerçekten sorunlu noktaları iyi saptayabildiğini görüyoruz. Ancak, yarım kalmış olduğunu iddia ettiği fikirlere ya da yanlış olduğunu saptadığı teorilere alternatifler getirdiği söylenemez. Öte yandan liberalizm teorisyenlerinin eleştirel olarak bir kez daha okunması gerektiğini düşündürmesi açısından katkısı büyüktür. De Jasay, yazılarında libera-

---

Bu yazı hakem incelemesinden geçmiştir.

1 Anthony de Jasay, “Is Limited Government Possible?”, *Against Politics: On Government, Anarchy, and Order*, Routledge, Londra ve New York, 1997, s. 39.

lizmi daha net bir şekilde tanımlamaya çalışır. Yola çıkış noktası ekonomi olsa da, siyaset felsefesine yaklaştığı ve çoğu zaman oyun teorilerini kullanarak ağır felsefi tartışmalara girdiği görülmektedir.

Bu çalışmada de Jasay'ın görüşleri, temel tartışma alanları esas alınarak incelenmiş ve konu başlıkları da, yazarın üzerinde yoğunlaştığı belli konular doğrultusunda belirlenmiştir. Devletin sınırlandırılması, toplum sözleşmesi, dağıtım, kamu hizmeti, siyaset, haklar ve özgürlükler, ahlâk, zor kullanma, refah devleti, adalet gibi kavramlar ayrı ayrı değil, birbirinin içine geçmiş biçimde tartışılmış ve ortaya de Jasay'ın liberalizm anlayışı çıkmıştır.

Liberalizm

De Jasay'ın, liberal görüşlü teorisyenlerin neredeyse tamamını eleştirerek, liberalizmi yeniden tanımlamaya çalıştığını belirtmiştik. Öncelikle de Jasay'ın "liberal" tanımına bakmakta fayda var. Kavram, yazarın sözlüğünde, "insanların kendileri için seçtikleri hedefleri, mevcut kaynaklardan elde etmelerine mani olacak engellerin asgarî düzeyde tutulması" şeklinde tanımlanır. Liberal düzenin kurulmasının amacı, ne kaynakları artırmak, değiştirmek, yeniden paylaştırmaktır; ne de özgürlüğün veya arzulanmış hedeflerin maksimum düzeyde kazandırılmasıdır. Liberal düzende amaç, devletin, bireylere rızaları olmadan ne yapıp ne yapamayacakları ve, daha da önemlisi, neye rıza gösterip neye göstermeyecekleri konusunda rehberlik etmesidir. Bu durumda liberalizm, hükümetlerin "iyi şeyler yapmak" için gizli yetkiler veremeyecekleri gibi, bazı insanların elde etmiş oldukları avantajların, başka bir grup insanın dezavantajlarına ağır basması nedeniyle, belli siyasî tercihleri empoze edemeyecekleri anlamına gelmektedir.²

"Liberal" kavramı, bugün diğer doktrinlerden farkı olmayan, herkes tarafından zaten kabul edilmiş olan gereksiz bir sıfat anlamına gelmiştir. De Jasay'e göre bunun nedeni liberalizmin bitmiş olması değil, kimliğini kaybetmiş olmasıdır. Çözüm, klâsik liberalizme geri dönüştür.³

Geleneksel liberalizmin yerini yeni liberalizm anlayışına bırakması ile devletin belirli "iyi" amaçlar doğrultusunda müdahaleleri ve refah devleti uygulamaları başlamış; bunun sonucunda ise devletçilik anlayışı güçlenmiştir. Ancak, 1970'li yıllardan itibaren Batıda yaşanan ekonomik krizler devletçi yapının sorgulanmasına neden olmuştur. 1980'lerde özelleştirmeler ve serbest piyasa politikaları yeniden canlanmıştır. Bu dönemde, sosyal liberalizmin çok fazla sorunlara neden olduğu görüşü ağırlık kazanmış ve klâsik liberalizme dönüş tartışılmaya başlanmıştır.⁴

Kelime olarak liberalizmin, ortaya çıkışından bu yana, farklı anlamlarda kullanılmış olduğu bir gerçektir. Önceleri, İngiltere kaynaklı olmayan, yani ulusal olmayan politikaları ifade etmek için suçlayıcı ve kötuleyici anlamda, yani olumsuz bir şekilde kullanılmıştır.

² De Jasay, *Tercih, Sözleşme, Rıza: Liberalizme Yeni bir Bakış*, Çev. Alişan Oktay, Liberte, Ankara, ss. 71 – 72.

³ De Jasay, "Before Resorting to Politics", *Against Politics...* s. 147.

⁴ AYTEKİN YILMAZ, *Çağdaş Siyasal Akımlar*, Vadi, Ankara, 2001, ss. 41 – 47.

Daha sonra İspanya'da İngiltere kökenli politikaları belirtmek için, Locke'cu anayasal monarşi ve parlamenter yönetim ilkelerini savunan milletvekillerini nitelendirmek amacı ile kullanılmıştır.⁵ Kavramın ilerleyen dönemlerde giderek esnek ve muğlak bir anlam kazandığı görülmektedir.⁶ De Jasay'ın, liberalizm kavramının belirsiz ve yaygın, aynı zamanda da içinin boşaltılmış olmasını eleştirdiğini söyleyebiliriz. Çözüm yolu ise, yukarıda da belirtildiği gibi, liberalizmin "henüz esnek ve muğlak" hale gelmemiş olduğu klâsik dönemlerine dönmektir.

De Jasay'ın demokrasiyi de eleştirdiği görülmektedir. Demokrasinin, demokratik seçimler sonucu işbaşına gelmiş bir yönetimi peşinen iyi olarak kabul etmesi gerekirken, liberalizmde yönetimin sınırlı olması ve hukuka bağlılığının esas olduğu bir gerçektir.⁷ De Jasay'e göre liberalizm ile demokrasi birbirine tezat oluşturur. Demokraside, çoğunluğun isteğine uymak söz konusu iken, liberalizmde böyle bir zorunluluk yoktur. Liberal sistemde, insanlar "ikna" yöntemini kullanırlar.⁸

Devlet

De Jasay'ın yazılarının temel çıkış noktası devletin eleştirilmesidir. Bu nedenle öncelikle de Jasay'ın devlet anlayışı ve "kanun yapan, hakları ortaya koyan ve yaptırımlarda bulunan" devlete getirdiği eleştirilerin incelenmesinde fayda vardır.

De Jasay, devletin rasyonel ihtiyaçlar nedeniyle değil, rastlantı eseri ortaya çıkmış bir kurum olduğuna inanır, bu nedenle devletin varlığını sürdürmesinin nedeninin araştırılmaya değer olduğunu düşünür.⁹ De Jasay'e göre bir başka önemli nokta ise, devletin varlığının ne kadar gerekli olduğudur. Devletin gerekli olup olmadığına anlaşılması için ortadan kaldırılıp bir deneme yapılması gerektiğini düşünen filozof, "eğer devleti ortadan kaldıramıyorsak gerekliliğini nasıl test edebiliriz?"¹⁰ sorusunu sorar. Burada eleştiri okları, devletin varlığından ve bundan sonra da varolacağından yola çıkarak, sadece "ne kadar devlet"¹¹ tartışmaları ile sınırlı kalan liberallere yönelir. Devleti tek alternatif olarak gören ve onun üzerine çıkamayan teorileri zayıf ve yavan bulan¹² de Jasay'ın tespit ettiği sorunlardan birisi de, devlete başka alternatiflerin tartışılmamasıdır.

Toplum ile devlet birbirleri olmadan asla tek başlarına varolabilecek unsurlar olarak değerlendirilmemektedir. Devletsiz toplum ve toplumsuz devlet olamayacağı görüşü çok yaygındır. İnsanların birbirlerini aldatmalarını engellemek ve yükümlülüklerinin yerine getirilmesini sağlamak amacıyla devletlere ihtiyaç olduğu düşünülür. Çünkü insanların

⁵ Maurice Cranston, *Freedom*, Green and Co., Longmans, 1954, s. 67'den aktaran, Atilla Yayla, *Liberalizm*, 3. baskı, Liberte, Ankara, 2000, s. 13.

⁶ Yayla, *Liberalizm*, s. 14.

⁷ Atilla Yayla, *Siyaset Teorisine Giriş*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1998, s. 33.

⁸ De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* ss. 148 – 150.

⁹ De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* s. 106.

¹⁰ De Jasay, "Self-Contradictory Contractarianism", *Against Politics...* s. 35.

¹¹ De Jasay, "Is limited Government Possible?", s. 39.

¹² De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* s. 106.

doğasında mümkün olduğunca az verip, mümkün olduğunca çok almak eğiliminin olduğuna inanılması, zor kullanarak bu tür davranışları önlemesi için devletin gerekli görülmesine yol açar. Bir başka ifadeyle, devlet olmazsa yeniden dağıtımın maksimum fayda sağlayacak bir şekilde yapılamayacağına inanılır¹³

Klasik liberaller ve liberteryenler gibi devletin gücünün ve faaliyet alanının sınırlandırılmasıyla, hatta devletin görevinin “gece bekçi”liğine kadar indirilmesiyle yetinmeyen de Jasay, siyasetin kendisinden vazgeçilmesi gerektiğini savunur.¹⁴ Bazı yazarlar, de Jasay’ın “gece bekçisi devlet”i kabul etmemesinin nedenini her ne kadar de Jasay’ın devlete tamamen karşı olması şeklinde görse de¹⁵, aslında bunun sebebinin, filozofun devletin sınırlandırılabilirliğine inanmaması olduğunu anlıyoruz. “Dağıtım” ilkesinin ortadan kaldırılmasını ihtiva eden bir anayasanın, aslında siyasetin kendisini de ortadan kaldıracağını ileri süren yazar, güvenlik, adalet, barış gibi hayati konularda siyasete gerek duyulacağını düşünür. Bu durumda de Jasay’ın devletin varlığına tamamen karşı olduğunu ileri sürmemiz zor görünüyor. Yine de, bu noktada yazarın yeterince açık olmadığını belirtmemiz gerekir.

De Jasay’ın devletin sınırlandırılması konusunda temel görüşü, “devletin dağıtım görevi devam ettikçe küçülmesinin mümkün olmadığı”dır. Bunun sebebi, de Jasay’e göre, devletin dağıtım organı olma fonksiyonundan yararlanmak isteyerek, kendi çıkarları doğrultusunda kendisini devamlı büyütme çalışacak olmasıdır. Sorun, devletin küçültülmesini savunan düşünürlerin, genellikle, devletin gerekliliğine inanmalarıdır. Bu bağlamda bir çok liberal, yetkileri kısıtlanmış hükümet doktrinini reddetmektedir. Veya, kısıtlamaların getirilmesini savunsa dahi, bu kısıtlamaların hükümetin iyi şeyler yapmasını engelleyecek boyutta olmaması gerektiğinde ısrar etmektedir.¹⁶

De Jasay’e göre liberal yazarları bu noktaya sürükleyen kilit kavram kamu hizmetidir. Başka bir deyişle, “yanlış”ın temelinde, devletin yokluğunda kamu hizmetinin sağlanamayacağı fikri vardır. Örneğin, Hobbes’a göre, kamu düzeninin sağlanması bir kamu hizmetidir ve sadece egemen bir otorite tarafından, güç kullanımına dayanarak gerçekleştirilebilir. Hayek de, devletin geniş bir faaliyet alanının bulunduğunu ve “geniş bir camia için çok büyük faydalar arzemesine rağmen, masrafı karşılayacak kadar istifade sağlamayacakları için hiçbir ferdin deruhte edemeyeceği mahiyetteki” hizmetleri ifa etmek gibi bir görevinin mevcut olduğunu ileri sürer.¹⁷ De Jasay’ın gözünde ise bir kamu hizmeti sorunu yoktur; kamu hizmeti, devletin devamını arzu edenlerin en temel gerekçesidir. Daha yaygın ve daha büyük bir başka yanlış ise, devletin “koruyuculuk” rolü ile ilgili kav-

¹³ De Jasay, “Self-Contradictory... ss. 12 – 15.

¹⁴ De Jasay, “The rule of forces, the forces of rules”, *Against Politics...* s. 132.

¹⁵ Charles Richardson, (kitap eleştirisi) Anthony de Jasay, *Against Politics... Policy*, Kış 1998; N. Stephan Kin-sella, (kitap eleştirisi) Anthony de Jasay *Against Politics...*, *The Quarterly Journal of Austrian Economics*, Cilt 1, No. 3, Sonbahar 1998.

¹⁶ De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* s. 10.

¹⁷ Friedrich A. von Hayek, *Kölelik Yolu*, Çev. Turhan Feyzioğlu ve Yıldırım Arsan, 2. baskı, Liberte, Ankara, 1999, s. 53.

rayışlardır. De Jasay, devletin, “mülkün hırsızlığa ya da dışarıdan gelebilecek zararlara karşı korunması amacıyla mevcut” olduğu düşüncesini eleştirir. Çünkü ona göre en büyük sorun, devletin üstünde bir başka yüksek otoritenin bulunmaması nedeniyle devletin sınırlandırılması, korunması ve kontrol altında tutulmasının imkansız olmasıdır. İşte bu noktada de Jasay’ın eleştirisinin temel noktası şudur: Devletin mülkü ve vatandaşlarını koruduğunu kabul edebiliriz ama devleti ve devletin kurumlarını kim koruyacak?¹⁸

Devletin sınırlandırılması konusundaki tartışmalara yeniden dönecek olursak, de Jasay’i şaşırtan noktayı belirtmekle başlayabiliriz: “İnsanlar sınırlı devlet isteği ile doğarlar ama yaşamları boyunca daha büyük ve kapsamlı olanlarını yaratmak için uğraşırlar”.¹⁹ Devletin sınırlandırılabilirliğine inanmaması, ne kadar demokratik olursa olsun hiç bir devlet sisteminde kolektif tercihlerin devletten bağımsız olamayacağına inanmasındanır. Bir siyasî otoritenin sınırlı kalabilmesi için onun üzerinde bir başka gücün bulunması gerektiğini savunur ve bunun imkânsızlığını hatırlatır. Devletin sınırlılığını denetleyecek bir üst otorite, bu üst otoritenin sınırlılığını denetleyecek daha üst bir otorite şeklinde sonsuza kadar gidecek bir varsayımdır bu. Devletin kendisini kanunsuz olarak gören de Jasay, özetle, devletin bir üst otorite tarafından denetlenmesi gerektiğini ancak devletin üstünde bir otoritenin olmamasının bunu imkânsızlaştırdığını ileri sürmektedir.

De Jasay’ın kolektivizm eleştirisinin temellerini Hayek’te bulmak mümkündür. *Kölelik Yolu* adlı eserinde Hayek, bireysel özgürlükler ile kolektivizmin taban tabana zıt olduğunu ifade etmektedir. Bütün kolektivizm şekillerinin “cemiyeti topyekün ve bütün kaynaklarıyla tek bir gaye uğrunda teşkilatlandırmak istediklerini ve ferdî gayelerin tamamıyla hükümler olduğu serbest sahaların mevcudiyetini kabul etmediklerini” ileri sürmektedir.²⁰

Mevcut sistemin hemen hemen tüm kurumlarına karşı olduğu anlaşılan de Jasay’e göre, devlet hiçbir zaman bizim istediğimiz anlamda sınırlandırılmaz. Filozof, “anayasa ihlâl edilmedikçe ve devlet üzerinde kolektif taleplerde bulunulmaya devam edildikçe, sınırlandırmak bir tarafa, devletin rolünün giderek artacağı”nı ileri sürmektedir.²¹ Bu durumda sorun, “halk egemenliği” olarak kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Monarkların ve diktatörlerin de devleti sınırlandırabileceklerini, ancak bunun gerçekleşeceğinden emin olmanın hiçbir şekilde mümkün olmadığını savunan de Jasay’e göre, halk egemenliğine dayalı bir sınırlı devlet güvenilmez ve çelişkilidir. Halk egemenliğinin devamı, kolektif bir tercih olarak anayasanın, insanların aralarında anlaşarak kabul ettikleri bir gerçek olduğu anlamına gelmektedir. Bilindiği gibi, demokrasi için egemenliğin kimde olduğu önemliyken, liberalizmde egemenliğin kullanılma biçimi esastır.²² Demokrasi bir içerik meselesi değil, yöntem meselesidir.²³ Bu durumda, de Jasay’ın de ileri sürdüğü gibi, halk egemenliğinin önemi kalmamakta, hatta bu kavram liberalizme zarar vermektedir.

¹⁸ De Jasay, “Conventions: Some thoughts on the Economics of Ordered Anarchy”, *Against Politics...* s. 192.

¹⁹ De Jasay, “Is limited Government Possible?”, s. 40.

²⁰ Hayek, ss. 79 vd.

²¹ De Jasay, “Is limited Government Possible?”, s. 57.

²² Yayla, *Siyaset Teorisine Giriş*, s. 33.

²³ Mustafa Erdoğan, *Demokrasi Laiklik Resmî İdeoloji*, Genişletilmiş 2. baskı, Liberte, Ankara, 2000, s. 13.

De Jasay, Hayek'in sınırlı devlet konusundaki görüşlerini dahi eleştirir. Hayek'e göre, devlet sınırlandırılmalıdır; "ancak bu sınırlandırma devletin sadece zorlayıcı güçleri üstünde olmalıdır. Bu durumda devlet, zorlama ihtiva etmeyen, örneğin vergi toplama gibi, bir çok hizmeti yapmaya devam edebilir". De Jasay'e göre devletin zaten kaynak yaratmaya yönelik her eylemi zor kullanımına dayanmaktadır. Bu durumda vergi toplamayla bir istisna olarak kabul edersek geriye ne kalacaktır ki? Ve bir liberal bundan sonra artık neye itiraz edebilecektir?²⁴

Devletin sınırlandırılması için, de Jasay'in önerisi, öncelikle kolektif tercihi belirleyen unsurların içinde, çıkarların ve tercihlerin savunulmasıdır. Kolektif tercih her zaman kendi kurallarını kendisi koyar.²⁵ Diğer bir ifadeyle, devleti sınırlandırmak için herşeyden önce, faydacılık ilkesinin kendisinde sınırlandırmalara gitmek gerekir. Önemli olan, tercihler yoluyla değil, fikirler yoluyla hükümeti etkileyebilmektir. Bu durumda eğitim ve sosyal iklimin etkilenmesi, birkaç kuşak sonra sonucunu verebilecektir. Toplumun önemli kesimleri verileni olduğu gibi kabul etmek yerine sorgulamaya başladıkları zaman, mantık devreye girecektir.²⁶ Burada sorgulanması gerekenlerin, anayasa ve toplum sözleşmesi ile oluşturulan devlet ve yeniden dağıtım gibi ilkeler olduğunu anlıyoruz. Sonuç olarak de Jasay'e göre sınırlı devlet, "ortak iyi"nin daraltılması ile ancak rasyonel olur.²⁷

De Jasay'in Bentham'cı faydacılık ilkesine yönelik eleştirilerinin temelinde faydacılığın içinde totaliter bir özün bulunduğu fikri vardır. Her ne kadar bireyi esas alsada, faydacılık düşüncesi aslında nihai olarak kolektivisttir. Bu bağlamda "sosyal fayda" uğruna bireysel özgürlüklerin sınırlandırılması gerekebilir. Faydacılık ilkesinin gerçekleştirilmesi için, devlete sosyal faydayı artıracak görevlerin yüklenmesi beklenebilir. Devletin müdahalesi ise topluma kolektif değer yargılarının empoze edilmesi ile sonuçlanabilir.²⁸ Böyle düşünüldüğünde, de Jasay'in yargılarının sebebi daha iyi anlaşılabilir. J. S. Mill'in kamuoyu ile ilgili görüşleri de bu noktada hatırlanmaya değerdir. Bilindiği üzere Mill, çoğunluğun tek bir bireye veya azınlığa dayattığı düşüncenin yanlış olma olasılığı üzerinde durur. Mill'in çıkış noktası bireylerin kendilerini düşünmeleridir. O halde kendini düşünen bireylerin başkalarını da ilgilendiren konularda karar vermeleri sorunludur.²⁹

Devlete duyulan ihtiyacın temelinde, insanlar arasındaki sözleşmelerin tatbik edilmesini güvence altına almak arzusunun olduğuna inanılır. Oysa devletin bu güvenceyi sağlaması için bir başka üst otoritenin bulunması gerekecektir, ki yukarıda da belirtildiği gibi bu imkânsızdır. Sorun, devlet ile toplum arasındaki sözleşmenin bağlayıcılığını kontrol edebilecek bir üst kurumun bulunmamasıdır. De Jasay'e göre, eğer insanlar arasında sözleşmeler gerçekleştirilebiliyorsa, üzerinde karşılıklı anlaşmanın sağlandığı herşey

²⁴ De Jasay, "Is limited Government Possible?", s. 50.

²⁵ De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* s. 165.

²⁶ De Jasay, "Is limited Government Possible?", ss. 59 – 61.

²⁷ De Jasay, "Before Resorting to Politics", s. 149.

²⁸ Yayla, *Liberalizm*, s. 77.

²⁹ John Stuart Mill, *Özgürlük Üstüne*, Çev. Alime Ertan, İkinci Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 2000, s. 112 vd.

mümkündür.³⁰ Diğer bir ifadeyle, insanlar arasında sözleşmeler gerçekleştirilebilir ve bu durumda devlete gerek yoktur. Bu bağlamda, de Jasay'e göre, kanunlar hükümet tarafından değil, pazar tarafından yapılmalıdır; devletin pazar karşısında üstünlüğü olmamalıdır. Burada yazarın en çarpıcı sözü şudur: “devlet düzen için gerekli değildir, aksine düzen devlet için gereklidir”. Filozofun bu sözlerinden, devletin en önemli varlık nedeninin düzeni sağlamak olduğu yönündeki genel kanıya olan inançsızlığını bir kez daha dile getirdiğini görüyoruz. Zaten, devletin düzeni sağlamanın imkânsızlığını, çünkü herşeyden önce sınırlandırılmasının mümkün olmadığını ifade eden de Jasay, devletin varolabilmesi için düzenin gerektiğini vurgular. Bireylerin kendi aralarında yaptıkları sözleşmelerle ve toplumsal normlarla sağlanmış olan düzende, devlet zaten sınırlı alanlarda işleve sahip olacaktır. Böylelikle küçük, sınırlı devlete “nispeten” ulaşılabilecektir.

Uluslararası ilişkileri de değerlendiren de Jasay, dünya düzeninin tamamen anarşik olduğu görüşünü benimsemez. Ona göre, devletler aralarındaki anlaşmazlıkları müzakere yoluyla çözme eğilimindedirler. Bunu sağlayan şey, savaş ihtimalidir. Savaş ihtimalinin ortadan kalkması, ironik olarak, devletlerin aralarındaki sorunları çözmelerini imkânsız kılar. Bu yüzden uluslararası düzen için savaş olasılığının her zaman mevcut olmasına ihtiyaç vardır.³¹

Sonuçta, de Jasay'ın, devletin tamamen ortadan kaldırılması konusunda kesin yargılarda bulunmadığını görüyoruz. Ona göre Hume'un ileri sürdüğü gibi devletler, “aynı toplum içinde yaşayan insanların sürüşmelerinden değil, farklı toplumlarla olan sürüşmeler nedeniyle ortaya çıkmıştır”. Diğer bir ifadeyle, başka devletlerden gelen askerî istilalara karşı koyabilmek için devletin varlığı kabul edilebilir. Fakat sözleşmelerin gerçekleştirilebilmesi, mülkün korunabilmesi ya da toplumsal düzenin sağlanabilmesi için bir devlete gerek yoktur. Toplum düzeni için de Jasay'ın ileri sürdüğü alternatif, serbestliktir (*liberty*). Ve bu “düzen”i “düzenli anarşi” (*ordered anarchy*) olarak adlandırmaktadır. Düzenli anarşide, ilgili taraflar arasındaki sözleşmeler ve anlaşmalar yeterli olmaktadır. “Düzenli anarşi” mümkündür, çünkü “mahkumun ikilemi” gibi oyunlar gerçekçi değildir; gerçek hayatta yer bulamaz. Bu görüşlerinin anarşizme uygun olduğunu kabul eden de Jasay, anarşizm denildiği zaman olumsuz örneklerin çağrışım yapmasını bir yanlış anlama olarak değerlendirir ve tarihi tecrübelerle (*historical experience*), deneylerin (*experiment*) birbirine karıştırılması olarak görür.³² De Jasay için “liberal anarşist” ya da “anarko-kapitalist” etiketini kullanabiliriz, çünkü o, kuralların tamamına karşı değildir. Sözleşmelere, ahlâki kurallara ve toplumsal normlara önem verdiği görülen de Jasay'ın anarşizm anlayışı, kuralların ve değerlerin insanlara tepeden empoze edilmesine ve bireylerin özgürlüğünü kısıtlayan siyasî otoriteye karşı olmak esasına dayanır.

Sözleşme

Görüldüğü üzere de Jasay, devlete yönelik eleştirilerini sözleşme teorileri üzerinden

³⁰ De Jasay, *Against Politics...* s. 5.

³¹ De Jasay, “Is National Rational?”, *The Independent Review*, Cilt 3, No. 1, Yaz, 1998, ss. 86 – 87.

³² De Jasay, “Conventions...” ss. 208 – 209.

yürütür. Sözleşmeciler gelenekte, en fazla üzerinde durulan konu, Hobbes'un *Leviathan*'ı yaratan sözleşmeleridir. Hatırlanacağı üzere, Hobbes'a göre, rasyonel insan, herkesin herkesle savaş içinde bulunduğu doğa halinden kurtulabilmek için bir sözleşme imzalayarak devleti kurar. Fakat devlet bu sözleşmeye bağlı kalmaz, çünkü insanlar doğa halinde iken sahip oldukları tüm hak ve yetkileri barışa kavuşmak için bu egemen devlete devretmişlerdir.³³ Daha doğrusu, bu hakların var olması devletin varlığına bağlıdır.

De Jasay, devletin zorlayıcılığını meşru kılan "rıza" kavramını, sözleşme çerçevesinde, genel olarak, toplumun isteklerini yerine getirmek üzere halktan alınan yetki olarak tanımlar.³⁴ Yalnız yaşayan bir bireyin, kendi üzerinde zor kullanılmasını istemesinin tek nedeni, kendi isteklerini yapamayacak kadar zayıf olmasıdır.³⁵ Devletin sınırlandırılmasının imkânsızlığına da, zaten, sözleşme ile sağlanan rıza, halk egemenliği ve ortak iyi gibi unsurlar neden olmaktadır. De Jasay'e göre sözleşme, çatışan çıkarları olan iki taraf arasında olamaz, olmamalıdır. *Leviathan* iki taraf arasında çatışan çıkarlar nedeniyle kurulmamıştır.³⁶ Bu noktada, filozofun sözleşme konusundaki bakış açısının sözleşmeciler teorisyenlerden farklı olduğunu görüyoruz. Çünkü de Jasay, sözleşmelerin, işbirliği yapmak için, aynı çıkarlara ve aynı hedeflere sahip olan insanlar arasında yapılması gerektiğine inanır. *Leviathan* da, sonuçta bir işbirliği, bir alışveriş ve karşılıklı anlaşma olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla sözleşme, toplumun kendi içinde, herkesin herkesle yaptığı bir anlaşma şeklinde olmalıdır.

İnsanlar kendileri için faydalı gördükleri bir konuda birbirleriyle anlaşarak sözleşme yapma yoluna gidebilirler. Ve rasyonel bireylerin bu süreç içinde bir başka kuruma ihtiyaçları yoktur. Diğer bir ifadeyle devlet gereksizdir. Bu noktada de Jasay, oyun teorilerinin, özellikle de bir kereye mahsus olarak görülen mahkumun ikilemi teorisinin mantık dışı olduğunu ileri sürer. Sözleşmelerde bireyler kendi iyilikleri için mantıklı davranmak durumundadırlar. Bireyin karşı tarafı aldatarak daha fazla kazanç elde etme ihtimali bulunmaktadır. Ancak bu sözleşmelerin tek seferlik olmadıkları kabul edildiğinde, aldatan kişi ile bir daha hiç kimse işbirliğine girmeyeceği için, bireyler, genel kanının aksine, mantıklı davranırlar ve karşı tarafı aldatma amacı taşımazlar. O halde, sözlerini tutan insanların bir devlete ihtiyacı bulunmamaktadır. De Jasay'e göre, eğer insanların birbirlerine güvenmedikleri varsayılıyorsa, devlet de zaten bu durumda fazla bir çözüm getiremez. Veya diğer bir ifadeyle, eğer insanların birbirlerine güvenmediklerini kabul ediyorsak, devlete neden güvenelim? Böyle bakıldığında, kamu tercihi ekolünü çağrıştıran bu görüşte, devletin kurumları da kendilerini düşünürler ve toplumu oluşturan insanlardan farklı değildir. Bu bağlamda de Jasay, sözleşmenin hiçbir sorunu çözmeyeceğini, aksine, bir devletin kurulması yoluyla ortadan kalkacağına inanılan sorunların aynılarının devlet kurulduktan sonra da devam edeceğini iddia etmektedir.

³³ Murat Sarıca, *100 Soruda Siyasî Düşünce Tarihi*, Sekizinci Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 63.

³⁴ De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* s. 8.

³⁵ De Jasay, "Before Resorting to Politics", s. 156.

³⁶ De Jasay, "Is limited Government Possible?", s. 43.

Öte yandan, de Jasay'e göre, eğer bir sözleşme ile *Leviathan* yaratıldıysa, kamu barışı için siz herşeyinizi vermeyi göze almışsınız demektir. Bu durumda kamu düzenini ileri sürerek sizin kollarınızı alan *Leviathan*, daha ileri giderek kamu düzenini bozmaya-
cak eylemlerinizi de engellemek istediği zaman, siz, onu durduracak kolunuz olmayacağı için, direnemeyeceksiniz; üstelik bu nokta anlaşmada yer almamaktadır. Hukuk devleti düzeninde, kanunlara aykırı olmadıkça, devletin yaptıklarına karşı koyamazsınız. Peki bu kanunların kendisinde sorun olursa ne olur? Bu nokta bizi anayasalara, anayasaların efektifliğine ve en sonunda adalet kavramının tartışılmasına getirir.³⁷

Toplum sözleşmesi teorisyenlerinin savundukları gibi bireylerin özgürlüklerinin sınırlandırılması konusunda devlet ile anlaşma sağlanmasını da eleştiren de Jasay, bu sözleşmelerle kurulan tiranlıkların, modern ulus-devlet politikaları adına genel kabul gördüğünü ileri sürmektedir. De Jasay'ın, devlet ile toplum arasında yapılan sözleşmeye olan güvensizliği ile devletin sınırlandırılmasına olan inançsızlığının nedeninin aynı olduğunu söyleyebiliriz. Üzerinde denetleyici bir üst kurum olmayan devlete olan güvensizlik bir tarafa, de Jasay'ın değerlendirmelerinde asıl sorun vatandaşların kendisindedir. Bunu yazarın şu cümlelerinden anlamak mümkündür: "Sosyal sözleşmeyi güvenilir yapan, insanların, 'anayasa' dediğimiz bir karara uymaları yönündeki genel kanıdır. Bu tek kurallar dizisine bağlılık kolektif bir karardır".³⁸ Yine bu görüş kapsamında de Jasay, "sözleşme ikilemi" olarak değerlendirdiği toplum sözleşmesini oyun teorileri çerçevesinde değerlendirir. Bu ikilem, insanlar arasındaki sözleşmeleri kontrol edecek olan kurumun devlet olmasından yola çıkar. Yukarıda da değinildiği gibi, ileri sürülen, sözleşmeleri kontrol edecek olanları kontrol edecek bir meta-kuruluş olmadığı, olsa dahi o meta-kuruluşu da kontrol etmesi gereken bir başka üst kuruluş gerekeceği ve bunun sonsuza kadar süreceğidir.³⁹ Sözleşmenin sorumluları taraflar, taraflar ise devlet ve toplum değil, toplumu oluşturan bireyler olmalıdır.

De Jasay'ın teamül ve sözleşmeyi birlikte değerlendirdiği tartışmaları incelenmeye değerdir. İki kavram arasındaki ayırım, teamülün istenmeden ortaya çıkması⁴⁰ ve gayri-resmîlik vasfından dolayı gevşek olmasıdır. Sözleşme ve teamül, taraflar arasında ortak menfaatlerin belirmesine neden olur. Sözleşmenin sonuna gelindiğinde, ortaya çıkan sonucun işlem maliyetinden daha fazla kazanç getirmesi beklenir. Ticarî işlem maliyeti olarak, enformasyon, araştırma, pazarlık ve yükümlülük maliyetleri kastedilmektedir. Sözleşmeler ile teamüller aynı değildir. Bir norm, sadece bu normu benimseyen grup için menfaat sağlar; dolayısıyla sadece ticarî işlem maliyetleri çerçevesinde benimsenecektir.⁴¹

De Jasay'ın "karda patika" örneği teamülün anlaşılması açısından önemlidir. Karlı yolda ilk defa yürüyen kişi olarak patika açmak ve bunun zorluklarına katlanmak o kişi için tek mümkün tercihtir. Ancak, arkasından gelenler, bu zorluklara katlanmak durumunda

³⁷ De Jasay, "Conventions:... ss. 192 – 209.

³⁸ De Jasay, "Is limited Government Possible?", s. 44.

³⁹ De Jasay, "Self-Contradictory... s. 19.

⁴⁰ De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* s. 120.

⁴¹ De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* ss. 106 – 110.

değillerdir. Bundan sonra herkes aynı yoldan yürür. Gideceği yere daha kısa başka yollar bulunmasına rağmen, hiç kimse herkesin gittiği yoldan ilk ayrılan olmak istemez. De Jasay'ın verdiği bir diğer örnek ise haftanın yedi gün olarak belirlenmesidir. Belki haftanın beş ya da on gün olması daha rasyonel olabilecektir, ama kimse bunu değiştirmez. Bu gibi durumlarda, bireylerin, kendilerinden önce belirlenmiş olan yolu mekanik bir şekilde takip etmesi için iyi sebepler var demektir. Diğer bir ifadeyle, sözleşme artık âdet haline dönüşmüştür. Sözleşme müzakere etmeyi kolaylaştırır, hatta bazen gereksiz kılar. Ancak, âdet sözleşmede tasarruf sağlar, çünkü çatışma risklerini artıracakları için, kimse belli sınırların ötesine geçmek istemez.⁴²

Teamüllerin liberal çerçevede kabul edilebilmesi için “kendiliğinden” zorlayıcı olmaları gerekmektedir.⁴³ Bu da sosyal müeyyidelerle ve insanların genel olarak bu normların herkes tarafından bozulabileceğini düşünmeleri ile mümkün olur. De Jasay, teamüllere öylesine önem vermektedir ki, bir teamülün kendisini korumak için, bir uydu teamül tarafından getirilen zorlamayı liberal düzende meşru kabul eder. Filozofa göre, eğer uydu teamülün desteği olmazsa, ana teamül çöker, dolayısıyla teamüle uyanlara da uymayanlara da sağladığı menfaat sona erer. De Jasay ayrıca, zorlamanın, bu zorlamaya maruz kalabileceğini düşünenler tarafından dahi itiraz görmeyeceğini ileri sürer. Çünkü bu kişiler, suistimal edilen ve yaptırım olmadığı halde çökmeyen ana teamülden sadece suistimale dayalı menfaat elde edebilirler.⁴⁴

Tercihler sadece teamüllerle değil aynı zamanda haklarla da çevrenmelidir. Hakların kaynağı sözleşmelerdir, çünkü sözleşmeler birer kanıttır. De Jasay'e göre, isteğe bağlı olmaları, empoze edilmemeleri ve tarafların hepsi için avantajlı olmaları nedeniyle sözleşmeler, mükemmel birer liberal kurum örnekleridir.⁴⁵

Ekonomi

Serbest piyasayı ve *laissez-faire* ekonomisini savunan de Jasay'ın eserlerinde doğrudan ekonomik değerlendirmelere çok az rastlanmaktadır. Devletle ilgili sorunların çözümünün felsefi tartışmalar şeklinde ele alındığı yazılarda, ekonominin “devlet sorunu” ortadan kalktıktan sonra kendiliğinden yola gireceğinin varsayıldığını ileri sürebiliriz. Ekonomiyi ilgilendiren konuları kaynakların dağıtımı, refah devleti, kamu hizmetleri ve mülk sahipliği olarak sıralamak mümkündür. Bu tartışmalar daha sonra, de Jasay'ın haklar, özgürlükler ve adalet alanlarına götürmüştür.

De Jasay'ın “yüz çiçek teorisi”, yazarın ekonomik görüşlerinin bir özeti olması bakımından önemlidir. Teoriye göre, bazı çiçekler kendiliğinden, herhangi bir yardıma gerek duymaksızın açarlar, bazılarının ise özel bakıma ihtiyaçları vardır. Serbest piyasa ekonomisinin rekabetçi ortamı içinde bazı çiçekler açarken, bazıları solarlar. Devletin bu durum karşısında pasif bir tutum takınması, aslında bazı çiçekleri diğerlerine tercih etmesi an-

⁴² De Jasay, *Tercih, Sözleşme...*ss. 111 – 114.

⁴³ De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* s. 115.

⁴⁴ De Jasay, *Tercih, Sözleşme...*ss. 119 – 120.

⁴⁵ De Jasay, *Tercih, Sözleşme...*s. 120.

lamına gelmektedir. De Jasay'a göre bu yaklaşım keyfidir, çünkü bazı çiçeklerin solması, bazı değerlerin daha az öneme sahip olduğunu ifade eder. Bu durumda devletin yansızlık adı altında solan çiçeklere bakım sağlamaması aslında nihaî olarak yanlı olması anlamına gelmektedir. De Jasay'e göre devlet tarafsız olmalıdır ve her çiçek türüne "eşit şartlarda" rekabet edebilme fırsatı vermelidir. Sivil toplumun ihmali durumunda devlet, gerekirse pozitif bir ayırımla tüm çiçeklere gelişme fırsatı vermelidir.⁴⁶ Bu noktada de Jasay kendi içinde çelişirmiş gibi görünmektedir. Devletin toplum meselelerine karışmamasını savunurken, bir yandan da devlet desteğini onaylaması dikkat çekicidir.

Bu görüşlerine rağmen, aslında de Jasay'ın kimi zaman devlet müdahalesine, paternalizmi reddedecek kadar karşı olması Spencer'in Darwinci görüşlerini hatırlatır.⁴⁷ Sefaleti toplumsal evrimin doğal gerekliliği olarak gören Spencer, bilindiği gibi, sefaleti önleyici tedbirlere karşı çıkmıştır. De Jasay'ın, özellikle refah devletine yönelik eleştirilerinde bu tür politikaların rekabeti önleyerek toplumsal gelişmeyi engelleyeceği görüşünü Spencer'da da bulabiliyoruz.

Devletin tarafsızlık ilkesini ahlâkî açıdan da değerlendiren de Jasay, "değer tarafsızlığı" ilkesini savunmakla beraber, tıpkı sınırlı devlet anlayışında olduğu gibi, bu ilkenin de devlet açısından gerçekleşmesinin imkânsız olduğunu düşünür. De Jasay'e göre, bireyler değerler karşısında tarafsız kalabilirler, ancak hükümetler kalamazlar, çünkü hükümetlerin tarafsızlığı herkesi kapsayamaz.⁴⁸ Zaten devletin değerler karşısında tarafsız olması, kendi tercihlerini faaliyete geçirme yetkisinin hükümete verilmemiş olması anlamına gelir.⁴⁹

Kaynakların devlet tarafından dağıtılmasını kabul etmeyen de Jasay'e göre sorun, bu kaynakların, neden onları elde eden, kazanan ve tasarruf eden insanlara ait olmadığıdır. Bu noktada, en azından kendilerince bir açıklama getirmeleri bakımından sosyalistleri eleştirmez. De Jasay pek tabii ki sosyalist görüşü kabul etmez, ancak liberallerin hiçbir açıklama getirememiş olmalarını eleştirir. Ona göre, liberallerin dağıtım konusundaki tek görüşleri, devletin, vatandaşların ürettiklerinin bir kısmına, ancak başkalarına zarar vermelerini önlemek için ve sadece gerekliyse el koyabilecekleridir.⁵⁰

De Jasay, dağıtım konusunda bir ikilem tespit etmiştir. Bu görüşe göre, kaynakların, kaynak sahiplerinin kendi kararlarının dışında tahsis edilmesini ve sosyal adaleti sağlamak amacıyla bu kaynakların paylaştırılmasının toplumsal tercihe göre yapılmasını gerektiren siyasî sistem kendi içinde çelişkilidir. Dağıtımın devlet kontrolünde gerçekleşmesinin amacının, dezavantajlı grupların durumlarının düzeltilmesi olduğu kabul edildiğinde, ortaya çıkan sonuç yine bazıları için avantajlı bazıları için dezavantajlı olmaya devam edecektir. Öyleyse, hiçbir müdahale olmaması durumunda toplum daha kötü ol-

⁴⁶ De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* ss. 11 – 12.

⁴⁷ Spencer'in ne kadar Darwinci olduğu tartışmalı bir görüştür. Spencer'in Darwinci olarak nitelendirilmesine karşı görüş için bkz. Yayla, *Liberalizm*, s. 87 vd.

⁴⁸ De Jasay, "Before Resorting to Politics", s. 146.

⁴⁹ De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* s. 10.

⁵⁰ De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* ss. 34 – 35.

mayacaktır.⁵¹

De Jasay'e göre, dağıtım kolektif değil de, bireysel olarak düşünüldüğü zaman mantıklı hale gelir.⁵² De Jasay, herkesin mecbur olduğu için katkıda bulunduğu, fakat diğer insanların da aynı mecburiyette olduklarını bildiği için kimsenin fazla mutsuz olmadığı sözleşmelere gerek olduğunu ileri sürer. Örneğin, vergi ödeme yükümlülüğü için böyle bir sözleşmeye ihtiyaç vardır, hatta bu konuda zorlama yapılması meşrudur.⁵³

Dağıtım ve vergiler şüphesiz refah devletini çağrıştırmaktadır. De Jasay'ın, bekleneceği gibi, refah devletini haklar ve özgürlükler çerçevesinde eleştirdiğini görüyoruz. Yazara göre, refah devletinin amacı, üretmeyenleri kontrol altında tutmak için, üretici sınıfın bedel ödemesidir. Yoksa, üretmeyenler ayaklanıp üreticileri yok ederler. De Jasay'ın refah devletinin varlık sebebini sosyalist bir işçi devrimini önlemek olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, de Jasay'ın gözünde, sosyal güvencelerin işsizliği ve çatışmaları artıran politikalar olması nedeniyle, sosyal devlet bir yanıdır. Bu noktada Spencer'ın etkilerini görmek mümkündür. Spencer devlet müdahalesinin, halkın kendisini devlete bırakarak girişim ve teşebbüs ruhunu kaybetmesine yol açacağı düşüncesiyle toplum için zararlı olduğuna inanır.

Bu teoride, refah devletinin zarar ilkesi çerçevesinde değerlendirildiğini görüyoruz. Zarar ilkesinin en radikal noktasında "yardım etmemek" ile "zarar vermek" bir tutulmaktadır. Bu anlayış ise, pratikte kendisini refah devletinin işleyişinde göstermektedir. Bir grubun elde ettiğini başka grupların karşılaşmasının söz konusu olduğu sistemde, iyilik zorla yaptırılmaktadır.

De Jasay, sosyal devlet ve dağıtım konusundaki görüşlerini 2002 yılında yazmış olduğu bir makalede tekrar etmektedir. "*Your dog owns your house*" (köpeğiniz evinizin sahibidir) başlıklı makalede, sahip olunan şeylerin bedelinin bir kez ödendiğini, bu nedenle başkalarının katkısı olmasına rağmen paylaşmaya gerek bulunmadığını savunmaktadır. Yazının başlığından da anlaşılabilir gibi, de Jasay'e göre, köpeğimizin evimizi hırsızlardan koruyorsa önemli bir katkı olmakla beraber, bu, ev sahipliğini köpeğimizle paylaştığımız anlamına gelmemektedir. Evi yanmaktan koruyan itfaiye, evi yaşanabilir hale getiren su ve elektrik sağlayıcıları, hatta evi inşa edenler ve inşaat malzemelerini üretenler eve katkıda bulunan ve değer sahibi olmasını sağlayan unsurlardır. De Jasay'ın eleştirdiği nokta, böyle bir düşüncede evin ve sahip olunan her şeyin başkalarına da ait olduğu, dolayısıyla başkalarının sahip olduğu malların da bize ait olduğu inancının bulunmasıdır. Ortaya çıkan "biz" anlayışı aynı zamanda bireylerin mallarını birbirlerine tahsis etme hakkını da sağlamaktadır. Sadece kolektif sahipliği meşru kabul eden düşünce, de Jasay'e göre yanlıştır. Bir şeylerin üretilmesinde mutlaka başkalarının da payı bulunmaktadır. Ancak, kurumlar ve toplumlar düşünemezler, hareket edemezler, dolayısıyla üretilmezler. Sadece bireyler üretir, o halde üretilenlere toplum değil, yine sadece bireyler sahip

⁵¹ De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* s. 73.

⁵² De Jasay, "Conventions:...s. 202.

⁵³ De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* ss. 161 – 162.

olabilir. Üretim zinciri içinde katkıda bulunan herkes zaten payını almaktadır. De Jasay, paylaşım konusunda kabul edilebilecek tek sistemin tamamen gönüllülüğe dayalı olması gerektiğini ileri sürer. Herkesin kabul ettiği, kimsenin paylaşmak için zorlanmadığı bir anlayış, ahlâkî açıdan kabul edilebilir tek sistemdir.⁵⁴

De Jasay, Fransa'da uygulanan "35 saat sistemi"ni de (haftada 35 saat çalışma sistemi) yine vergi mükelleflerinin ödedikleri bedelin artması ve aynı zamanda işçi hakları çerçevesinde eleştirir. İşsiz sayısını azaltmayı amaçlayan sistemin hedefine ulaşmadığını belirten yazar, saat kısıtlamasının işçiler tarafından bir hak olarak değil, sözleşme yapma özgürlüğünü kısıtlayan bir girişim olarak kabul etmeleri gerektiğini ileri sürer. Çünkü saat kısıtlaması üretim üzerinde bir etki yapmayacaktır. Halbuki de Jasay'e göre, bireylerin, kârını ve üretimini artırmak için istediği gibi anlaşmalar yapabilmesi gerekir.⁵⁵

De Jasay'de mülk konusunda da benzer görüşlere rastlıyoruz. Ona göre, mülkün gerçek sahibi, diğerlerinin bu mülkten faydalanmasına izin verip vermeme konusunda tek başına karar verebilir olmalıdır. Bir kez bir mülk sahiplenildiğinde, onun bir başkasına devredilmesi, ya gönüllü olarak hediye şeklinde ya da karşılığı olan değeri elde etmek suretiyle gerçekleştirilmelidir. Sahibi olmayan bir mala sahip çıkılmasında hiç bir sorun olmadığını düşünen de Jasay'e göre, daha önceden sahibi olmayan bir şey, birey tarafından sahiplenildiği zaman, yine bireyin o mülkü başkalarının kullanımına ya da faydalanmasına kapatma hakkı doğar.⁵⁶

Siyaset

Siyasetin hiçbir mantıklı temeli olmadığına inanan de Jasay, genelde liberaller arasında bu konuda faydacılık anlayışının hâkim inanç olduğunu ileri sürer. Bunun tek nedeninin ise, liberallerin siyasetin işlemediği konusunda hem fikir olmaları olduğunu düşünür.⁵⁷ De Jasay'e göre, genel kanının aksine, siyasetin temel sorunu özgürlük, eşitlik ve adalet değil, "tercih"tir. Kimin, kim için, neyi tercih ettiği siyaset teorisinin temelini oluşturur.⁵⁸ Nasıl bir sistem olursa olsun, hükümetlerin karar alma mekanizmaları, sadece bir tek görüşü, bir tek çıkarı ve bir grubun tercihini, diğerlerine, barışçı yollarla kabul ettirmeyi gerektirir. Ve demokrasi de bu tür mekanizmalardan biridir.⁵⁹ Zaten de Jasay'in, demokrasinin aşırı dozda siyasî doğruluk (*overdose of political correctness*) ile zorbalatıldığına inandığı da hatırlatılmalıdır.⁶⁰

De Jasay'e göre, az sayıda insanın çok sayıda insanı etkileyen kararlar alması "herkes

⁵⁴ De Jasay, "Your dog owns your house", *The Library of Economics and Liberty*, 22 Nisan 2002, <http://www.econlib.org/library/Columns/Jasaydog.html>

⁵⁵ De Jasay, "Thirty-five hours", *The Library of Economics and Liberty*, 15 Temmuz 2002, <http://www.econlib.org/library/Columns/Jasaywork.html>

⁵⁶ De Jasay, "Before Resorting to Politics", ss. 172 – 173.

⁵⁷ De Jasay, *Against Politics...* ss. 145 – 147.

⁵⁸ De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* s. 74.

⁵⁹ De Jasay, *Against Politics...* s. 1.

⁶⁰ De Jasay, "Between Colbert and Adam Smith", *Cato Journal*, Cilt 21, No. 3, Kış 2002, s. 359.

için iyi olan”ın ortaya çıkmasına neden olamaz. Siyasette bazı insanların tatmin edilmesi başka insanların zararına olur. Her ne kadar “siyaset ortak iyiye hizmet etmelidir” yönünde bir görüş bulunsa da, ortak iyinin ne olduğu sorusu objektif düzeyde kalmaktadır. Ortak iyinin reddi ise, geleneksel liberal görüşte mevcuttur.⁶¹

De Jasay’ın kullanılmasını önerdiği altı “temel taş” yazarın hem ekonomi hem de siyasetle ilgili görüşlerinin temelini teşkil etmesi bakımından önemlidir. Bu altı ilkenin ilk üçü tercihlerle, diğer üçü ise sosyal birliktelikle ilgilidir:⁶²

1) Sadece bireyler tercihte bulunabilir: Bireycilik

2) Bireyler, kendileri için, başkaları için ve hem kendileri hem başkaları için tercihte bulunabilir: Siyaset

3) Tercihin en önemli noktası, tercih edilen alternatifin kabul edilmesidir: Tahakküm olmaması

4) Vaatler yerine getirilmelidir: Sözleşme

5) İlk gelen ilk hizmet görür: Öncelik

6) Mülkün tümü özeldir: Hariç tutma (exclusion)

Bireycilik: De Jasay, evrensel olarak varsayıldığı gibi, sadece bireylerin zekaya sahip olmasından hareketle, bireylerin alternatifleri değerlendirerek bir tercih yapabilme kapasitesine sahip olduklarına inanır. Sadece bireyler tercih yapabilirler; sistem, toplumlar, gruplar ya da uluslar alternatifleri değerlendiremezler, dolayısıyla bir tercih yapamazlar. Toplumsal tercih denilen şey, bireysel tercihlerin bir sonucundan ibarettir. Bireyler baskı altında tercih yapmak durumunda kalıyorlarsa, tercihlerinden sorumlu tutulamazlar. Öte yandan, bireylerin irrasyonel tercih yapmayacakları sonucuna da varılmamalıdır. İleri sürülen önerme, bireylerin tercih yapabilme kapasitesinin bulunduğunu varsaymakla beraber, tercihlerin rasyonel olup olmadığını tartışmamaktadır.⁶³

De Jasay’ın bireyciliğinin bu açıdan Bentham ile benzer olduğunu söyleyebiliriz. Bentham’ın da, toplum ve devlet gibi varlıkları, bireysel davranış şeklindeki ifadelere parçalayarak değerlendirdiği hatırlatılmalıdır.⁶⁴

Siyaset: Bireyin sadece kendisi için tercihte bulunması, sadece maliyetini karşılayabileceği alternatifler için geçerlidir. Örneğin, katedrale gitmek isteyen bir kişi katedrali inşa edemez. Bu durumda aynı düşüncede olan gönüllü insanların/grupların bir araya gelerek katedrali inşa etmesi gerekmektedir. Katedralin parasının herkesden alınması, bir grubun bir başka grup tarafından bu maliyete katılmaya zorlanması anlamına gelmektedir. Bir bireyin kendi tercihini başka birisine bu şekilde empoze etmesi kabul edilemez. Herkes kendi kazandığının bedelini kendisi ödemekle yükümlüdür. Aslında katedrallerden, orduya, eğitime ve kanunlara kadar, kamu hizmetlerinin serbest piyasa kuralları içinde

⁶¹ De Jasay, “Before Resorting to Politics”, s. 145.

⁶² De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* s. 73.

⁶³ De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* ss. 74 – 76.

⁶⁴ Yayla, *Liberalizm*, s. 76 – 77.

karşılanması mümkündür.⁶⁵

Tahakküm Olmaması: İnsanların irrasyonel tercihlerde bulunması, yeteneğin boşa harcanmasıdır. Bilinçli ve hesap edilerek yapılan tercihlerin amacı, bir makinenin rastgele sunduklarından daha iyi sonuçlar elde etmektir. Yine de hiç kimse kendi tercihlerini yapmaktan alıkonulmamalıdır. Bu noktada paternalizm de reddedilmektedir. Çünkü liberalizmin amacı, pragmatik yollarla insanların durumlarını düzeltmek değil, insanların durumlarını daha iyi hale getirmeyi öğrenebilecekleri bir toplumun organizasyon kurallarını ortaya koymaktır.⁶⁶

Sözleşme: Sözleşmeler karşılıklı güvene dayanarak yapılır. De Jasay'e göre, vaatlerini yerine getirmeyen kişinin toplum müeyyidelerine maruz kalması ve kısıtlamaların tarafsız üçüncü şahıslardan gelmesi aslında ilkel toplumların bir özelliğidir. Günümüzün modern dünyasında bu tür örfler yerine siyasî otoritenin yaptırım gücüne daha fazla itibar edilmesini eleştiren de Jasay, bu durumda devletin, piyasadan önce geleceği için, keyfiliğe içereceğini iddia eder. Sözleşmeye taraf olanların vaatlerini yerine getirmeleri için egemen güce dayanan resmî kurumlara gerek yoktur. Aldatan kişinin gelecekte başkalarıyla anlaşma yapamayacak olmasından, toplum baskısından ve utanç duygularından korkması en önemli bağlayıcı etkenlerdir. Zorlama, kendiliğinden oluşan sürecin dışına çıkılarak, resmî otoritelere kaydırılınca, tavırlar daha bağışlayıcı olur ve sosyal müeyyideler ortadan kalkar. Aldatan kişilerin doğrudan utanç duymalarının önüne geçilmiş olunur, çünkü artık hukukî süreçte onların yerine mahkemede bulunacak olanlar avukatlarıdır. Diğer taraftan, sözünü tutmayan kişi, belki kazançlı çıkabilecektir. Ancak Kantçı açıdan bakıldığında zaman, bu kişi, herkesin, kendisinin yaptığı gibi birbirini aldatmasını istemeyecektir. Çünkü bu durumda söz vermenin hiçbir anlamı kalmayacaktır. Bu nedenle, rasyonel ve ahlâkî bir davranış, vaatlerin yerine getirilmesini gerektirir. Diğer bir ifadeyle, ahlâkî davranışları da rasyonel birey çerçevesinde ele alan de Jasay, bireyin hırsızlık yapmamasının nedeninin hırsızlığın ahlâk dışı ve kötü olduğuna inanması değil, hırsızlığın kendisinin de başına gelebileceğini düşünmesi olduğunu söyler. Öte yandan, hiçbir sebep, karşı tarafın yeterince performans göstermemesi yahut hakketmemesi gibi nedenler dahi sözlerin tutulmamasını haklı çıkarmaz.⁶⁷ Bu noktada de Jasay'ın Locke'un hükümet sözleşmesi konusundaki görüşlerinden esinlendiği söylemek mümkündür. Bilindiği gibi, Locke, sözleşme yerine "güven" kavramını kullanarak, devlet ile toplum arasında güven üzerine kurulmuş bir ilişkiden bahsetmiştir.⁶⁸

Öncelik: Bu ilkenin rolü kalabalık insan grupları içinde özgürlüklerin tatbik edilmesinin düzenlenmesini sağlamaktır. Özgürlükler başkalarının haklarına tecavüz etmediği müddetçe sınırsızdır. Ancak, bu tanımlama, kalabalık toplumların sorunlarının çözülmesinde yeterli olmamaktadır. De Jasay'e göre "ilk gelen ilk hizmet görür" ilkesi herkes tara-

65 De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* ss. 76 – 79.

66 De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* ss. 80 – 84.

67 De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* ss. 84 – 90.

68 Murat Sarıca, *100 Soruda...* s. 72.

findan benimsenirse özgürlükler sıraya sokularak tatbik edilecek ve birbirleriyle çatışmayacaklardır. Böyle bir sistem “ahlâkî açıdan keyfidir”, çünkü hiçbir ahlâkî temeli bulunmamaktadır. Aynı anda yerde para gören iki kişiden hangisi önce parayı alırsa bu para onun olur. Bu ilke aynı zamanda “kim bulduysa onun olur” görüşünü de geçerli kılar. Böyle bir sistemde adalet yerine şans hakimdir. Adalet bu tür bir meselede uygulanamaz. Adalet ancak hakların neticeleri ile ilgilidir.⁶⁹ Bazı insanların şanslı olması, veya bazı olaylarda şansın devreye girmesi, şanssız olanların bu durumlarının telafi edilmesi gerektiği inancına neden olamaz. Dağıtımda şansın etkisi ahlâkî olarak keyfidir. Ancak, dünya zaten şanslar ve şanssızlıklar üzerine kuruludur.⁷⁰

Öncelik ilkesine de Jasay’ın verdiği örnek yeterince açıklayıcıdır: Köylerine yapılan bir tesisin havayı kirletmesinden şikayetçi olan sakinler, tesisin kaldırılması için rüşvet vermeye zorlanamazlar. Ancak, tesisin zaten bulunduğu yere sonradan yerleşmiş olan bireyler, oranın kaldırılması için rüşvet verebilirler. Bu durumda önce gelenin hakkı vardır.⁷¹

Hariç Tutma⁷² (*let exclusion stand*): Mülkiyet hakkı, bireye, diğer bireyleri kârla ilgili kararların ve bu kararların neticelerinin dışında tutma ruhsatı verir. Örnek olarak, bir kimsenin, bahçesini çitlerle çevreyerek başkalarının kullanımına izin vermemesini gösterebiliriz. Mülkiyet sahibinin mülk sahibi olmayanlara karşı yükümlülükleri yoktur, onların mülkünü getirdiği menfaatlara ortak olmalarına izin vermesi gerekmez. De Jasay’ın bu bakış açısına göre, aksi yönde düşünenler, hak iddialarını ispatlamak zorundadırlar.⁷³

Özgürlük

Özgürlüğün bir çok tanımı yapılmıştır. Özgürlük, bazıları için bir amaç iken, Hayek gibi bazılarına göre ise, “bizi zorlamalardan koruyan ve istediklerimizi elde etmemizi sağlayan” araçsal bir değere sahiptir. De Jasay’e göre kişi, kendisi için en uygun olanları yapabildiği oranda özgürdür. Bireylerin kendileri açısından en uygun olanı yapmaları için izin almalarına gerek yoktur. De Jasay, “hak olarak kabul edilenler dışında herşey yasaktır” şeklindeki bir anlayışın, liberal düşünce çerçevesinde kabul edilemez olduğunu ileri sürer.⁷⁴

De Jasay’e göre, özgürlüğün kullanılmasından bahsedebilmek için herhangi bir zorlamanın olmaması gerektiği kadar, alternatiflerin var olması da önemlidir. Özgür bir seçim yapılırken alternatifler en iyiden en kötüye doğru gidecek şekilde sıralanmalıdır. En iyinin bir altındaki alternatifin çok kötü olması kabul edilemez. Örneğin bir insanın kendisine silah doğrultmuş bir soyguncuya cüzdanını vererek hayatını kurtarması özgürce verilmiş bir karar olarak değerlendirilemez, çünkü burada hem zorlama vardır hem de en iyi al-

⁶⁹ De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* ss. 90 – 96.

⁷⁰ De Jasay, “Before Resorting to Politics”, s. 175.

⁷¹ De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* s. 128.

⁷² Öncelik ve hariç tutma ilkeleri ile ilgili olarak felsefi bir tartışma için bkz. De Jasay, “Before Resorting to Politics”, ss. 176 – 180.

⁷³ De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* ss. 96 – 103.

⁷⁴ De Jasay, “Before Resorting to Politics”, ss. 158 – 161.

ternatiften sonraki alternatif çok çok kötüdür. De Jasay, alternatiflerin sayıca çokluğuna ve kalitesine büyük önem verir. Eğer kişi mevcut seçeneklerin hiçbirini beğenmezse ve, verilen örnekte olduğu gibi, en az kötü olan alternatifi seçmek zorunda bırakılırsa, o kişi özgür sayılmaz.⁷⁵

Özgürlüğün maksimum olması, herkesin canının istediğini yapması ve otoritenin suç işlemek de dahil olmak üzere hiçbir engelleme getirmemesi anlamına gelmez. De Jasay'e göre, böyle bir özgürlük anlayışı ne kadar kabul edilmezse, John Rawls gibi özgürlüğün herkes için eşit olması şartı da o kadar kabul edilmezdir; sonuç getirmekten uzaktır. Çünkü de Jasay, özgürlüklerin eşit dağılımının diğerlerinin zarar görmeyeceği anlamına gelmediğini, hatta özgürlüklerin eşit olarak dağıtıldığı sistemlerde zararın daha büyük olacağını savunur. Eğer herkes birbirine eşit derecede zarar verme hakkına sahip olabiliyorsa, ortadaki zararın boyutu çok daha fazla olacaktır. Ve bu zararlar, herkesin herkesle eşit özgürlüğe sahip olmasının verdiği mutluluğu ortadan kaldırır. Özetle de Jasay, sınırsız özgürlüğü kabul etmez.⁷⁶ Ancak, her birey, kötü amaçlar taşımadıkça, kendi değerlerine sahip olabilmeli ve her birey kendi arzuladığı hedefin peşinde koşma imkânına sahip olmalıdır.⁷⁷

“Zarar” kavramının yoruma açık olduğunu ifade eden de Jasay, zararların çoğunun kaçınılmaz, hayatın gerçeklerinden kaynaklanan ve kasıt içermeyen zararlar olduğunu ifade eder. Örneğin, bahçesindeki bir ağacı kesen kişinin komşusunu ağacın gölgesinden mahrum bırakması yahut bir yere sonradan gelen bir insanın yer bulamaması gibi durumlarda devlet, bunları zarar olarak kabul edemez ve zarar görenin tazminat almasına yardımcı olma hakkına da sahip değildir. De Jasay'e göre, ya toplum içinde yaşamının bedeli olarak bu gibi zararlara katlanmak gerekmektedir, ya da zararı verenle anlaşarak, zarar görmemenin maliyetinin ödenmesi gerekmektedir. Ve her iki durumda da devletin rolü yoktur.⁷⁸

Diğer taraftan, zarar verenin engellenmesine kalkışmak hakların ihlâl edilmesine yol açacaktır. Bu noktada kimin hangi haklara sahip olduğu ve olması gerektiği konusunun tartışılması gerekecektir. Devletin, başkalarının zarar görmesini engellemek için müdahalede bulunmasının meşru nedeni, suç işleyen kişinin hukuka aykırı davranışı değil, zarar görenin çıkarlarıdır. Ancak, burada da kurbanın çıkarları konusunda subjektiflik söz konusu olabilmektedir. Zehirli gazların yayılmasına neden olarak başkalarının sağlığını tehdit eden bir insan engellenmelidir. Fakat fakir insanların içinde buldukları durumu daha da zorlaştıran zenginlik gösterişlerini dizginlemek için harcamalara kısıtlamalar getirmek gibi bir düşünce, de Jasay'e göre mantık dışıdır.⁷⁹

De Jasay özgürlüğün sınırlandırılması ile ilgili üç temel görüş bulunduğunu ileri sürer:

⁷⁵ De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* ss. 24 – 27.

⁷⁶ De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* ss. 18 – 19.

⁷⁷ De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* s. 11.

⁷⁸ De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* s. 38.

⁷⁹ De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* ss. 39 – 41.

- 1) Özgürlüğün sınırlandırılması ancak hukukî zorlama çerçevesinde gerçekleşebilir.
- 2) Birey üzerinde zor kullanımı, ancak diğer bireylerin zarar görmesini engellemek amacıyla taşıyorsa kabul edilebilir
- 3) Hukukî zorlama mecburidir. De Jasay'e göre, insanların başkasının hayatına, vücut bütünlüğüne ve malına zarar vermeleri devlet tarafından engellenmelidir. Devlet, adalet uygulaması yoluyla güvenliği ve asayişi sağlamak zorundadır.⁸⁰

Özgürlüğün bedeli vardır. Bireylerin istedikleri şeyleri yapmakta özgür olmaları için bir bedel ödemeleri gerekir. En basitinden, kişinin o alternatifi seçmiş olması, diğer alternatifleri yapamayacağı anlamına gelir. Bu durumda birey, tercih edemediği diğer alternatifleri kaybederek bir bedel ödemektedir. Yani en iyi alternatifi seçerek ödediği bedel, ikinci en iyi alternatifi kaybetmesidir.⁸¹

Haklar ve Özgürlükler

De Jasay'in siyaset felsefesine en önemli katkılarından birisi, haklar ve özgürlükler arasındaki ayrımı belirlerken yaptığı tartışmalar olmuştur. Kısaca, özgürlük bir kişi ile bir eylemin ilişkisidir; hak ise birden fazla kişi ile bir eylemin ilişkisidir.

De Jasay'in görüşünde, insanlara zaten yapabilecekleri şeyler için izin vermenin, böylece özgürlükleri "hak" haline getirmenin bir mantığı yoktur. Liberallerin büyük çoğunluğu gibi, de Jasay'in özgürlük anlayışının da negatif özgürlük olduğunu görüyoruz.⁸² De Jasay'e göre, Dworkin'in dediği gibi, "bireysel haklar, bireylerin ellerinde bulundurdukları siyasi kozlardır. Bireyler bu haklara, herhangi bir şekilde, toplumsal bir amacın, bireyleri bu haklardan mahrum edecek geçerli bir nedeni olmadan sahiptirler".⁸³ De Jasay, Nozick'in "insanların hakları vardır ve bu haklarını ispatlamak zorunda değillerdir" sözüne tamamen katıldığını belirtir.⁸⁴ Ayrıca, sahip olunan mal varlığının getirdiği "haklar" şeklinde bir anlayışı kabul etmez ve bunun "sahip olunan şeyler üzerindeki özgürlükler" olduğunu savunur. "İzin verilmemiş herşey yasaktır" ile "yasaklanmamış herşey serbesttir"⁸⁵ şeklinde iki farklı görüş olduğunu ileri süren de Jasay'e göre, izinler doğrultusunda değil, haklarımız doğrultusunda yaşamalıyız.

Bir dizi toplumsal amaç, vatandaşların sahip olmaları gereken haklara dönüştürülürler. Bu haklar listesi uzadıkça, insanların gözünde daha iyi bir yaşam şekillenmeye başlar. Ve insanlar, kamu yararına olduğuna inandıkları için, bu listenin uygulanmasını engelleyecek herhangi bir girişimde bulunmazlar.⁸⁶ De Jasay'e göre listedeki talepler sosyal refa-

⁸⁰ De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* ss. 31 – 32.

⁸¹ De Jasay, "Liberties, Rights, and the Standing of Groups", *Against Politics...* ss. 218 – 223.

⁸² Pozitif ve negatif özgürlükler konusunda bkz. Isaiah Berlin, *Four Essays on Liberty*, Oxford University Press, Oxford, 1969, ss. 118 – 172.

⁸³ De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* s. 55.

⁸⁴ De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* s. 48.

⁸⁵ Bu konudaki tartışma için bkz. De Jasay, "Between Colbert... ss. 359 – 367.

⁸⁶ J. Finnis, *Natural Law and Natural Right*, Oxford University Press, Oxford, 1980, s. 214'den aktaran De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* ss. 58 – 59.

hın ta kendisidir ve siyasî otoritenin ulaşmak istediği amaçlardır.⁸⁷ Bu noktada Locke'un eleştirisini de bulabiliriz. Hatırlanacağı üzere Locke, iktidarın amacının kamunun iyiliği doğrultusunda davranmak olduğunu ileri sürmüştür.⁸⁸ Fakat de Jasay'ın kamu yararı ilkesini kabul etmediği görülmektedir.

Haklar paylaşımı ilgilidir ve neticede ispat mecburiyeti gerektirir. İspat mecburiyeti gerektirmeyen özgürlüklerden, bu noktada farklılık gösterir. Bir hakkın karşılığı bir başkasına yükümlülük getirmesi iken, özgürlüğün veya dokunulmazlığın karşılığı, birisinin bu özgürlüğe tezat teşkil eden ya da sınırlandıran hakkının ortadan kalkmasıdır.⁸⁹

Haklar ile yükümlülükler / maliyet arasında doğrudan bir bağ kuran de Jasay'e göre, siyasî süreç içinde haklar konusunda yapılan değişiklikler yeniden dağıtım ile ilgilidir. Bu paylaşım, sadece sosyal refah sistemini değil, siyasal haklar ve vatandaşlık haklarını da ilgilendirmektedir. De Jasay, örnek olarak Amerikan ceza mahkemelerindeki sanıkların haklarının artırılmasının topluma getireceği maliyeti gösterir. Hakların "iyi" olarak nitelendirilebilmesi için kaynakların tekrar paylaşımının ve hakların getireceği yükümlülüklerin de "iyi" olması gerekir. Bu noktada, hakları elde edecek olanların kazançları ile yükümlülük altına girecek olanların katlandıkları bedel arasındaki dengenin nasıl kurulacağı meselesi ortaya çıkmaktadır. De Jasay, bu iki grubun kazançları ile kayıplarının birbirlerine yakın oranlarda olduğunu ileri sürenlerin bu iddialarını gerçekçi bulmaz. Fakir ve korumasız olan, yani dezavantajlı gruplara giden kazancın, bunun yükümlülüğü altına girenlerin kayıplarından daha fazla olması gerektiğini kabul etmek liberaller için önemlidir. Rawls da benzer şekilde "ortak iyi" için bireylerin kurban edilmesini eleştirir.⁹⁰ Bu tür manevî duygulara yönelerek yapılan talepler manevî tercihleri ifade eder ve de Jasay'e göre mantıksızdır.⁹¹ Devletin gücünün "ortak iyi" anlayışına dayandırılmasını kabul etmeyen de Jasay, politikaların onda dokuzunun başka bir grup insana zarar verdiğine inanır. Bu bağlamda, sosyal mühendislik kavramını, "insanların çabalarını ve paralarını nasıl tahsis edeceklerini belirleyen siyasî kararlar bütünü" şeklinde tanımlar.

De Jasay, Finnis'den yaptığı alıntıya katıldığını belirtir: "daha büyük net iyilik veya 'iyi ve kötü arasındaki dengenin iyi lehine artması' nosyonunun mantıklı bir tarafı yoktur".⁹² Bu bağlamda, birine yapılan iyiliğin diğerine yapılan kötülükle dengelenmesi ne kadar anlamsız ise, hakların toplumun iyiliği maksimum noktaya gelene kadar genişletilmesi de o kadar mantıksızdır. Çünkü toplumun iyiliğine giden yol, bireysel haklar düzeyinde gerçekleştirilmelidir.

De Jasay, haklardan bahsedilirken, bu hakların kimler tarafından nasıl verildiğini tar-

⁸⁷ De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* s. 59.

⁸⁸ Murat Sarıca, *100 Soruda...* s. 71.

⁸⁹ De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* s. 66.

⁹⁰ Alan Ryan, "John Rawls", *Çağdaş Temel Kuramlar*, Quentin Skinner (der.), Çev. Ahmet Demirhan, 2. basım, Vadi, Ankara, 1997, ss. 141 vd.

⁹¹ De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* s. 61.

⁹² J. Finnis, *Natural Law and Natural Right*, Oxford University Press, Oxford, 1980, ss. 112 – 113'den aktaran De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* s. 62.

tışmak gerektiğini savunur. Bu konu ahlâkî açıdan sorunlu gözükmektedir. Çünkü apayrı iki tür ilişki şeklinin ikisine birden “hak” kavramı kullanılmaktadır. Haklar ile özgürlükler tamamen farklı ilişkilere doğarlar. De Jasay burada örnek olarak kendi yazdığı kitabının daktilo edilme sürecini gösterir. Sekreterine, kitabı daktilo etmesini söyleme hakkına sahiptir, çünkü aralarında bir sözleşme vardır ve bu sözleşmeyi para ile satın alarak sekreterinden böyle bir şey talep etme hakkını elde etmiştir. Haklar, beraberinde yükümlülükler ve bedeller de getirir. Bu hakkın bedelini sekreterin maaşı olarak ödeyen de Jasay, yükümlülük kısmının sekretere ait olduğunu ileri sürer. Özgürlük ise de Jasay’ın kitabını kendisinin daktilo edip etmemesidir. Bu durumda bu bir hak değildir, çünkü bir başkası tarafından verilmemiştir, verilmesine de gerek yoktur. Hiçbir hak sahibi kitabı kendisinin daktilo etmesini engelleyemez.

Herhangi bir politikaya karar vermeden önce sonuçlarının değerlendirilmesi gerektiğini savunan de Jasay, neticecilik’ten (*consequentializm*) bahseder ve Sen’den yaptığı alıntıyla kendi fikirlerinin de aynı doğrultuda olduğunu açıklar: “...Neticeleri gözardı etmek, etik bir hikâyeyi yarım yamalak anlatmak demektir. Neticecilik, hikâyenin anlatılmasından çok daha fazla şey talep etmektedir. Davranışların doğruluğu, tamamen neticelerin olumlu olup olmadığına göre değerlendirilmelidir”.⁹³ “Her şeyin hesaba katılması” için elden gelenin yapılması gerektiğini savunan de Jasay’e göre neticecilik, eylemin sonuçları ile birlikte değerlendirilmesidir ve en iyi sonucu verecek olan alternatifin seçilmesidir.⁹⁴ Neticecilik, bireylerden daha çok hükümetler için önemlidir. Hükümetlerin neticeleri düşünerek karar almaları, “ortak iyi”den uzaklaşmalarına neden olacaktır. Bu da devletin meşruluğunun sorgulanmasını gerektirecektir.⁹⁵ Bu noktada devletin sınırlandırılması için neticeciliğin önemi vurgulanmaktadır.

Grup Hakları

De Jasay, komüniteryenizmin, grup hak ve özgürlüklerinin en tabii ideolojisi olduğunu ileri sürer. Ancak, “ortak iyi” konusu yine tartışma yaratmaktadır. Grupta ortak yönlerin bulunduğu kolayca görülebilir. Örneğin, etnik olarak aralarında daha başka farklı etnik alt gruplar oluşturamayabilirler, fakat yine de ortak iyi bulunamaz. Çünkü farklı cinsiyetler, farklı eğitim, sınıf ve ekonomik düzeyler mutlaka mevcut olacaktır ve bu farklılıklar “ortak iyi”nin bulunmasında sorunlara neden olacak, çatışmalara sebebiyet verecektir. Bu görüşe göre, indirgenerek gidildiğinde sadece bireye ulaşılır, hiçbir azınlık için dahi “ortak iyi” söz konusu değildir.⁹⁶ Bireyci yaklaşımın yine ağır bastığını gördüğümüz bu düşüncelerinde de Jasay, “ortak iyi”yi savunanların, toplumun ne olduğundan haberleri olmadığını ileri sürer. Çünkü “ortak iyi”nin çatışmalara ve kayıplara neden olmaması mümkün

⁹³ A. K. Sen, *On Ethics and Economics*, Oxford University Press, Oxford, 1987, s. 75’den aktaran De Jasay, *Tercih, Sözleşme...* s. 63.

⁹⁴ De Jasay, “Before Resorting to Politics”, s. 147.

⁹⁵ De Jasay, “Before Resorting to Politics”, s. 149.

⁹⁶ De Jasay, “Liberties, Rights...” ss. 229 – 230.

değildir.⁹⁷

Bireyci yaklaşımına bakınca de Jasay'ın, kolektif özgürlükler kavramını kabul etmediğini görüyoruz. Bir ulusun, kolektif karar vererek, örneğin eğitim dilini seçmesi durumunda, çoğunluğun azınlık üzerinde kendi dillerinde eğitim görmesi yönünde bir hakimiyeti söz konusu olur. Böyle bir durumda, çoğunluğun azınlık üzerinde, çoğunluk dilinde verilecek olan eğitimi empoze etmesi kabul edilebilir. Fakat azınlığın devlet okullarından dışlanması kabul edilemez. Öte yandan, azınlıkların kendi dillerinde eğitim sağlanmasını istemeleri, fazladan maliyete neden olacak ve bu maliyet çoğunluğa bir yük olarak bindirilecektir. De Jasay'e göre, böyle bir durumda azınlık dilinde eğitim isteyenlerin maliyetlerini kendileri karşılamaları ve genel vergilendirmeden bu maliyetin düşürülmesi gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle, çoğunluğun azınlık için ödemesi ne kadar irrasyonelse, azınlığın da çoğunluğun verdiği vergilerden faydalanması o kadar irrasyoneldir.

Benzer şekilde, de Jasay'e göre, ortaya çıkan milliyetçi akımların çözümleri de, grup hakları düzeyinde sağlanamaz ve mutlaka bireye indirgenmelidir. Hukuk devletinde, azınlıkların özgürlükler için izin almalarına gerek yoktur. Sorabilecekleri tek şey, otorite onların kendileri için en uygun olanı yapmalarını engellediği zaman, bunun "nedeni" olmalıdır.⁹⁸

De Jasay, milliyetçiliğe dayalı ayrılıkçı hareketlerin, vergilerle finanse edilen ve devlet tarafından sağlanan eğitimin, medyanın, mahkemelerin ve devlet kurumlarının azınlık dillerinin gelişmesini sağlayamamalarından kaynaklandığını savunur. Devletin, azınlıkların dillerini, kültürlerini ya da diğer özelliklerini şekillendirme yönünde çok az ya da hiç rol oynamaması söz konusu olmalıdır.⁹⁹ Ancak, kimi zaman, çoğunluktan tek farklarının azınlık olmaları durumunda dahi, sadece "ötekilik" nedeniyle, azınlıkların, içinde yaşamakta olduğu toplumdan ayrılmak istedikleri durumların da görüldüğünü ileri süren de Jasay'e göre, bu grupların ayrılmaması kolektif olarak rasyonel bir seçimdir. Yeni kurulacak olan devletin daha iyi olmaması ihtimali söz konusu olabileceği gibi, devletlerin sayısının artması "israf"tır. Böylece, devletlerin sayısı arttıkça mevcut devletler arası çatışmaların sayısı da artacaktır. De Jasay, önceden bir kötü devlet varken, ayrılma sonrasında iki iyi devletin ortaya çıkacağını da savunulabileceğini, ancak bu durumun pek de olası olmadığını savunur.¹⁰⁰

De Jasay, "kendi kaderini tayin" hakkını da eleştirir. Ayrılmak isteyen grup, sadece gerçekten ayrılmak isteyenleri değil, o farklı gruba dahil olan insanları da beraberinde sürüklemek zorundadır. Ayrıca ayrıldığı devletten, üzerinde "kendi kaderlerini tayin" eden insanların bulunduğu toprak parçasını da götürecektir. Bu durumda "kendi" kaderlerini tayin edenlerin "kim" oldukları ve "kimin" kaderlerini tayin ettikleri tartışma konusu olmaktadır. "Kendi" kaderini tayin edenlerin bir kişi olması imkânsızdır. Bu grubun

⁹⁷ De Jasay, "Liberties, Rights... s. 229.

⁹⁸ De Jasay, "Liberties, Rights...ss. 235 – 238.

⁹⁹ De Jasay, "Is National Rational?", s. 82. (Bu makale, de Jasay'ın *Justice and Its Surroundings* adlı kitabında yer almıştır, Liberty Fund, Indianapolis, 2002.)

¹⁰⁰ De Jasay, "Is National Rational?", ss. 83 – 84.

çok az sayıda mensubunun olması, ayrılarak yeni bir devlet kurmalarını zorlaştıracığı için yine imkânsızdır. Grubun nüfusunun yüksek olması ise, homojen olmasını imkânsızlaştırır. Ayrılarak yeni bir devlet kursalar bile, bu sefer, daha farklı azınlıklar olacaktır. Ve de Jasay yine sorunu tespit eder: Onlar da mı kendi kaderlerini tayin etme yoluna gideceklerdir?¹⁰¹

De Jasay'ın bu görüşlerini yine, bireyi temel alan bakış açısına dayandırmak mümkündür. Grup hareketlerini, kolektif davranış ve görüşleri değil, bireylerin davranışlarını ve hareketlerini esas alan de Jasay, grubun birey adına davranmasını ve bireyleri ilgilendiren hareketler içine girmesini kabul etmez.

Bireysel hakları sözleşmelere dayandıran de Jasay, tüzel bir kişilik olmamaları nedeniyle grupların sözleşme yapamayacaklarını ileri sürer. Grup haklarının hiç bir rasyonel kaynağı olmadığı gibi, kanıtları da bulunmamaktadır. Öte yandan, kolektif özgürlükler, nasıl bireysel özgürlükleri tehdit ediyorsa, kolektif haklar da, adalet bakımından riskler ihtiva eder. Fakat, de Jasay'e göre, bireysel hakların adalet konusunda risk getirdikleri söylenemez.¹⁰²

De Jasay'e göre, milliyetçilik kimi zaman grup çıkarları için yarar getirmektedir, fakat bireysel eylemler için değil. Milliyetçiliğin örgütlü organı ulus-devlettir. Temel işlevi ise kolektif tercihlerin bireysel tercihler yerine geçmesidir. Herkes için bağlayıcı olan kolektif tercihler, bu tercihlerden yararlananlarla bedelini ödeyenler arasındaki bağı kıramadığı müddetçe geçerliliğini yitirir. Bu durumda bazı insanlar için, sadece onların çıkarlarına hizmet eden faaliyetlerin bedelinin diğerleri tarafından ödenmesi rasyonel hale gelecektir. Savaşlarda bazı insanların ölmesi sadece az sayıda insanın çıkarları doğrultusundadır. De Jasay'ın geldiği sonuç, milliyetçiliğin neden olduğu kolektif tercihin irrasyonel ve ah-lâkî olarak da sorunlu olduğudur.¹⁰³

Adalet

Özgürlük ve hakların adalet kavramı dışında değerlendirilmesi mümkün değildir. De Jasay, uzun uzun hakları ve özgürlükleri, devleti, sözleşmeleri tartıştıktan sonra 2002 yılında yayımlanan son kitabında adalet konusunu tartışma gereği duymuştur.

Dağıtım teorilerinin adaleti neden başka türlü sunduklarının cevabını aradığı "*Justice as something else*" adlı makalesinde de Jasay, Kant'ı eleştirir. Kant'ın evrensellik çerçevesinde tanımladığı adaleti, dağıtımın bazı yetenekler, avantajlar ya da sahip olunan şeyler gibi doğuştan gelen eşitsizliklerle ilgili çatışmaları düzenlemekte yetersiz kalması nedeniyle kabul etmez. De Jasay'ın düşüncesine göre evrenselleştirme, dağıtım sistemi içinde zayıf, fakir ve başarısız olanların yeri ve güçlü, zengin ve başarılı olanların yeri ile ilgili sorunu çözememektedir.

De Jasay, bireylerin özgür tercihleri dışındaki eşitsizliklerinin telafi edilmesini "adalet"

¹⁰¹ De Jasay, "Is National Rational?", ss. 84 – 86.

¹⁰² De Jasay, "Liberties, Rights...ss. 235 – 238.

¹⁰³ De Jasay, "Is National Rational?", ss. 87 – 89.

olarak adlandırır. Fakat burada hangi tercihlerin bilinçli, hangilerinin kontrol dışı olduğu tartışma getirmektedir. Özgür irade ile kötü şans tespit edebilmek için “mantık” aranmalıdır. Ama burada mantık subjektiftir.

De Jasay, kuralların tarafsızlık ilkesi doğrultusunda uygulanmasının ve “benzer olayların benzer muamele görmesi” diyebileceğimiz “*treating like cases alike*” şeklindeki düşüncenin adalet olarak değerlendirildiğini ifade eder. Birbirinden farklı olanları birbirine benzer hale getirmeye çalışmak, şansın telafı edilmesi, eşitsizliklerin giderilmeye çalışılması tarafsızlık değildir. De Jasay sorar: “Bazı bireylerin durumunu düzeltmek için başka bireylere yükümlülükler bindirilmesi ne kadar âdildir?”¹⁰⁴

James Buchanan ve Roger Congleton tarafından yazılan *Politics by Principle, not Interest* adlı kitabı değerlendiren de Jasay, yazarların “eşitler arasında eşitlik” ilkesi doğrultusunda, kanunların herkese, pozitif veya negatif ayrımcılık yapılmadan uygulanması gerektiğini savunduklarını ileri sürer. Yazarların “*treating like cases alike*” kavramını “kural kuraldır” şeklinde değerlendirerek, bu görüşün getirebileceği sorunları gösterir. Yazarların “genel kurallar” anlayışını savunarak, genel kuralların hiçbir şekilde ayrımcılığa sebebiyet vermediklerine inanmalarına rağmen, de Jasay, kuralların doğrudan insanlara değil durumlara/olaylara yönelik olduklarını iddia ederek bu görüşü baştan sorunlu bulur. Kuralların, olayları birbirinden ayırarak değerlendirdiği fıkriyeden yola çıkarak de Jasay, kişilerin değil olayların esas alınarak ayrımcılık yapılmasını doğal karşılar. Örneğin yoksullara varlıklılar tarafından gıda ve barınma imkanı sağlanmasına yönelik bir kanun olduğu varsayılırsa, burada genellik ilkesi iki kere çiğnenmektedir. Çünkü kişiler ayrılmaktadır. Bu durumda ya kimse yardım almamalı ya da kimse yardım sağlamamalıdır. De Jasay’ın cezalarla ilgili verdiği örnek daha açıklayıcıdır. Ufak suçlara hapis cezası, büyük suçlara idam cezası verilmesi, kanunların kişiler değil olaylar esas alınarak düzenlendiğini göstermektedir. Nasıl bir suç işlerse işlesin tüm suçluların paraya dönüştürülebilir hapis cezası ya da idam cezasına çarptırılmaları genellik ilkesinin getireceği bir sonuç olacaktır.¹⁰⁵

Buchanan ve Congleton’a göre, genel kuralların siyasî uygunluğu, pozitif ya da negatif ayrımcılıklar nedeniyle insanların zarar görmesini ya da fayda sağlamasını engellemektir. Genel ilke prensibi, kamu finansmanı konusunda da aynen geçerlidir. Ekonomik durumları ne olursa olsun herkes eşit şekilde finansmana katılacak; tüm kazançlar aynı oranda vergilendirilecektir. Ancak de Jasay, bu ilkenin zenginlerin lehinde fakirlerin aleyhinde olması nedeniyle yine ayrımcılık içerdiğini belirtmektedir.

Sonuç

De Jasay’ın liberal teori ve teorisyenler konusunda çok iyi bilgi sahibi olduğunu söyleyebiliriz. Teorilerdeki sorunları bulmak ve eleştirmek konusunda başarılı olduğunu kabul edebileceğimiz yazarın sorunlara çözüm getirmek ve alternatif üretmek konularında ye-

104 De Jasay, “Justice as Something else”, *The Cato Journal*, Cilt 16, No. 2, Sonbahar 1996. (Bu makale, de Jasay’ın *Justice and Its Surroundings* adlı kitabında yer almıştır, Liberty Fund, Indianapolis, 2002.)

105 De Jasay, “On treating like cases alike”, *The Independent Review*, Cilt 4, No. 1, Yaz 1999, ss. 107 – 118. (Bu makale, de Jasay’ın *Justice and Its Surroundings* adlı kitabında yer almıştır, Liberty Fund, Indianapolis, 2002.)

tersiz kaldığı bir gerçektir. Bu bağlamda, pratikte hayata geçirilebilecek politikalar ya da ekonomik çözümlerdense, tartışmaları felsefi düzeyde tutmayı ve daha çok soyut teorilere yer vermeyi tercih etmiştir.

Yazarın *Against Politics* kitabını eleştiren Charles Richardson, de Jasay'ın kimi zaman yanlış düşündüğünü belirtir. Özellikle haklar ve özgürlükler ayrımını pek sağlam bulmayan Richardson, yazarı anti-demokratik ve elitist bulur. Butler Shaffer ise, aynı kitapla ilgili eleştirisinde, kitabın en başarılı olan bölümlerinden birinin haklar ve özgürlükler kısmı olduğu ileri sürülmektedir.¹⁰⁶ Şüphesiz, de Jasay'ın refah devletine ve sosyal politikalara karşı olması, bireyciliği ön plana çıkarması ve devletin varlığını eleştirmesi genel olarak tepki çekebilecek görüşlerdir. Fakat, yardıma muhtaç olanların korunması konusunun çözümsüz bırakılması, dikkat çekici noktalardan biridir. Richardson'ın en çarpıcı eleştirisinin devletin sınırlandırılması konusunda de Jasay'e yönelttiği soru olduğunu söyleyebiliriz: "Madem devletsiz yapılabiliyor, o halde neden sınırlandırmak için uğraşıyoruz?"¹⁰⁷

De Jasay'ın savunduğu tezler arasında sık sık çelişkiler göze çarpmaktadır. Bunun en belirgin örneği devletin varlığı ve zorlayıcılığı konularında görülmektedir. De Jasay, bazan devlete gerek olmadığını, bazan de devletin asayışı sağlamak mecburiyetinde olduğunu ileri sürer. Öte yandan, devletin hiçbir konuda hiçbir zaman zorlayıcı olmaması gerektiğini ifade ederken, vergi toplanması için zorlayıcılığı meşru görür. Ancak, aynı şekilde düşünen Hayek'i bu fikirleri nedeniyle eleştirir.

Belirtilmesi gereken en önemli noktalardan biri de, de Jasay'ın yazılarının ağır dili ile soyut ve muğlak ifadelerinin anlamayı zorlaştırması ve farklı okuyucular tarafından farklı şekilde yorumlanmasıdır. Açık olmayan, üstü kapalı ve değişik yönlere çekilebilecek ifadelerin yanlış anlaşıldığı gözlenmektedir. De Jasay'ın kitapları ile ilgili eleştirilerde, bunu belirgin şekilde görmek mümkündür. Örneğin, Tom G. Palmer'a göre de Jasay, devleti, düzenin sağlanması için gerekli görmektedir, ki bu da düzenin devlet için gerekliliğini ifade etmektedir.¹⁰⁸ Ancak, David Gordon, filozofun, devlet kurulması için bir sözleşme yapılmasının sorunları çözemeyeceğini, aynı meselelerin devam edeceğini savunduğunu ileri sürmektedir.¹⁰⁹ Charles Richardson ise, de Jasay'ın devletin kendisini kanunsuz gördüğünü ve devletsiz pekala yapılabileceğine inandığını ifade etmektedir. Üstelik Richardson'a göre, De Jasay'ın *Against Politics* isimli kitabının ilk yarısı ile ikinci yarısı arasında çelişkiler bulunmaktadır.¹¹⁰

¹⁰⁶ Butler Shaffer, (kitap eleştirisi) Anthony de Jasay, *Against Politics...* <http://web.archive.org/web/20001016213135/www.fee.org/freeman/99/9905/dejasay.html>

¹⁰⁷ Richardson.

¹⁰⁸ Tom G. Palmer, (*Justice and Its Surroundings* adlı kitabın eleştirisi), *Cato Journal*, s. 402 <http://www.cato.org/pubs/journal/cj22n2/cj22n2-14.pdf>

¹⁰⁹ David Gordon, "Society Without a State", (*Against Politics* kitabının eleştirisi), *The Mises Review*, Yaz 1999.

¹¹⁰ Richardson.

Kaynakça

- BERLIN, Isaiah: *Four Essays on Liberty*, Oxford University Press, Oxford, 1969.
- CRANSTON, Maurice: *Freedom*, Green and Co., Longmans, 1954
- DE JASAY, Anthony: "Between Colbert and Adam Smith", *Cato Journal*, Cilt 21, No. 3, Kış 2002.
- DE JASAY, Anthony: "Is National Rational?", *The Independent Review*, Cilt 3, No. 1, Yaz, 1998.
- DE JASAY, Anthony: "Justice as Something else", *The Cato Journal*, Cilt 16, No. 2, Sonbahar 1996. (Bu makale, de Jasay'ın *Justice and Its Surroundings* adlı kitabında yer almıştır, Liberty Fund, Indianapolis, 2002.).
- DE JASAY, Anthony: "On treating like cases alike", *The Independent Review*, Cilt 4, No. 1, Yaz 1999, ss. 107 – 118. (Bu makale, de Jasay'ın *Justice and Its Surroundings* adlı kitabında yer almıştır, Liberty Fund, Indianapolis, 2002.).
- DE JASAY, Anthony: "Thirty-five hours", *The Library of Economics and Liberty*, 15 Temmuz 2002, <http://www.econlib.org/library/Columns/Jasaywork.html>.
- DE JASAY, Anthony: "Your dog owns your house", *The Library of Economics and Liberty*, 22 Nisan 2002, <http://www.econlib.org/library/Columns/Jasaydog.html>.
- DE JASAY, Anthony: *Against Politics: On Government, Anarchy, and Order*, Routledge, Londra ve New York, 1997.
- DE JASAY, Anthony: *Tercih, Sözleşme, Rıza: Liberalizme Yeni bir Bakış*, Çev. Alişan Oktay, Liberte, Ankara, 2000.
- ERDOĞAN, Mustafa: *Demokrasi Laiklik Resmî İdeoloji*, Genişletilmiş 2. baskı, Liberte, Ankara, 2000.
- HAYEK, Friedrich A. Von: *Kölelik Yolu*, Çev. Turhan Feyzioğlu ve Yıldırım Arsan, 2. baskı, Liberte, Ankara, 1999.
- KINSELLA, N. Stephan: (kitap eleştirisi) Anthony de Jasay *Against Politics: On Government, Anarchy, and Order*, *The Quarterly Journal of Austrian Economics*, Cilt 1, No. 3, Sonbahar 1998.
- MILL, John Stuart: *Özgürlük Üstüne*, Çev. Alime Ertan, İkinci Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 2000.
- RICHARDSON, Charles: (kitap eleştirisi) Anthony de Jasay, *Against Politics: On Government, Anarchy, and Order*, *Policy*, Kış 1998.
- RYAN, Alan: "John Rawls", *Çağdaş Temel Kuramlar*, Quentin Skinner (der.), Çev. Ahmet Demirhan, 2. basım, Vadi, Ankara, 1997.
- SARICA, Murat: *100 Soruda Siyasî Düşünce Tarihi*, Sekizinci Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1999.
- SHAFFER, Butler: (kitap eleştirisi) Anthony de Jasay, *Against Politics: On Government, Anarchy, and Order*, <http://web.archive.org/web/20001016213135/www.fee.org/freeman/99/9905/dejasay.html>.

- YAYLA, Atilla: *Liberalizm*, 3. baskı, Liberte, Ankara, 2000.
- YAYLA, Atilla: *Siyaset Teorisine Giriş*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1998.
- YILMAZ, Aytekin: *Çağdaş Siyasal Akımlar*, Vadi, Ankara, 2001.